

בין עיון יהודי לנוצרי במאה החמש-עשרה: הבנייה של "דוקטרינת קונברסו" בחיבוריו

התיאולוגים של פבלו דה-סנטה מריה

יוסי ישראלי

תקציר

מחקר זה הוא צעד ראשון לקראת הערכה כוללת של שני חיבוריו התיאולוגים של הבישוף המומר מבורגוס, שלמה הלוי/פבלו דה-סנטה מריה (c.1352-1435): אוסף פירושו למקרא "התוספות לפירוש ניקולס דה-לירה"¹ והדיאלוג היהודי-נוצרי, "חקירת הכתבים".²

הפיכת הלב הדרמטית של רבי שלמה הלוי מבורגוס ועלייתו המטאורית לתפקידי מפתח בשירות הכנסייה וחצר המלכות של קסטיליה, סיקרנה היסטוריונים רבים שדנו בתופעת המרות הדת ההמוניות בחצי האי-האיברי ובתולדות הקונברסוס. ואולם בתוך כך, דוקא שני חיבוריו התיאולוגים של פבלו כמעט שלא זכו לתשומת לב. מחקר זה מבקש למפות ולנתח לראשונה את הצירים המרכזיים במחשבתו התיאולוגית של פבלו, להתחקות אחר מקורותיהם ולהצביע על השפעתם האפשרית בקרב קהל קוראיהם.

כפי שעבודה זו מראה, שני מרכיבים מרכזיים עוברים כחוט השני לאורך *התוספות וחקירת הכתבים*: הפעלתו של ידע רבני והַבְּרָאִי בשירות הלמדנות הנוצרית, ודיון בעקרונות ההרמנויטיקה המקראית. ביחס לשני תחומי הידע הללו הציג פבלו לקורא הנוצרי רעיונות חדשים אשר שיקפו, לא אחת, פרקטיקות מקובלות בחוג המשכילים הספרדי אליו השתייך בטרם נטבל לנצרות. ואולם, הרמנויטיקה מקראית וידע רבני לא היו רק כלים חשובים לדיון תיאולוגי, אלא גם שניים מן השדות המרכזיים שבהם התגבשה דמותם של "היהודים" ו"היהדות" במחשבה הנוצרית. העיסוק המתמיד בסוגיות אלו איפשר לפבלו לעצב מחדש את היצוגים הטקסטואלים של היהודים אשר קיבלו באותם השנים משמעויות חדשות על רקע המציאות החברתית-דתית של המרות דת המוניות בחצי-האי האיברי. היהודי המדומיין או ה"הרמנויטי" אשר מילא תפקיד חשוב לאורך ימי-הביניים בגיבוש המדיניות הנוצרית כלפי המיעוט היהודי, היה כעת לגורם מרכזי גם בעיצוב יחסם של נוצרים כלפי הקונברסוס. אל מול מגמת הקיטוב הבין-דתי שהתגברה באותן השנים ביצירה התיאולוגית ואשר טמנה בחובה סכנה גדולה ליהודים ולמומרים כאחד, הציגו חיבוריו של פבלו מודל אלטרנטיבי למערך היחסים בין היהדות לנצרות. הפרקטיקות ההבריאסטיות וההרמנויטיות שפבלו יישם הציבו את ישראל בלב סיפור הגאולה הנוצרי והבנו מעין "דוקטרינת קונברסו" אשר הדגישה את תפקידם הייחודי של מומרים

*Additiones ad Postillam magistri Nicolai de Lyra*¹
*Scrutinium scripturarum*²

יהודים בתולדות הכנסיה. דוקטרינה זו חייבה כמובן את המעבר מיהדות לנצרות, אך היא גם הגנה על זהותם הדתית של מומרים יהודים בתוך הכנסיה ואפשרה להם להתגאות במרכיביה היהודיים.

מבחינה זו הדיסרטציה שלפנינו שופכת אור חדש על דמותו האידיאולוגית של פבלו אשר תואר לא פעם במחקר כאויב מר וקנאי של כל סממן יהודי. ואולם חשיבותם של *התנספות ומקירת הכתבים* למחקר ההיסטורי חורגת מעבר לשאלת דמותו המסקרנת של הבישוף המומר מבורגוס. "דוקטרינת הקונברסו" של פבלו עוררה עניין רב בקרב קהלים רחבים של מלומדים נוצרים וחיבוריו הפכו ברבע האחרון של המאה ה-15 ל"רבי מכר". נדמה אפוא, כי הגותו הייחודית של פבלו דה-סנטה מריה היתה משמעותית הרבה יותר בהתגבשותן של כמה מגמות אינטלקטואלית ערב העת-החדשה המוקדמת מכפי שהיסטוריונים שיערו עד כה. עבודה זו תיתן לכך ביטוי ראשוני ותשא תרומה לחקר ראשיתו של ההבראיזם הנוצרי ערב העת-החדשה המוקדמת; פרשנות המקרא הנוצרי בשלהי ימי-הביניים; התגבשות זהותם הדתית של הקונברסוס; והתפתחות יחסה של הכנסיה ליהודים.

הפרק הראשון בדיסרטציה עורך היכרות עם הקריירה הבין-דתית של פבלו ומציג באופן כללי את חיבוריו התיאולוגיים על מאפייניהם הייחודיים ובכלל זאת את תפוצתם בכתבי-יד ומהדורות מודפסות. פבלו נמנה במחצית הראשונה של חייו על חוג משכילים יהודי שהתאפיין באופקים רחבים, בתחכום ספרותי, וברגישות מיוחדת לשפה העברית. כמו רבים מעמיתיו הוא סבר (ברוח ויכוחי הרמב"ם) שהעיון הפילוסופי הרדיקלי חתר תחת יסודות האמונה הדתית וכפי שנראה, גישה זו נותרה מרכיב מרכזי בסיפור המרת הדת של פבלו וביחסו ליהדות בחיבוריו התיאולוגיים המאוחרים.

הפרק השני דן ב"הבראיזם הנוצרי" של פבלו והוא כולל שני חלקים. הראשון, מוקדש ל"הבראיזם הלשוני", כלומר, למעמדה של השפה העברית כמפתח לחקר כתבי-הקודש.

באמצעות שיטות פילולוגיות חדשות פבלו ביקש למוטט את סמכותו של גדול ההבריאסטים הנוצרים בימי-הביניים, ניקולס דה-לירה (c.1270-1349), ואיתה את כל מסורת הידע ההבראי שהתפתחה מאז גירום. הוא הדגיש כי לירה ושאר המלומדים הנוצרים שקדמו לו, לא שלטו בשפה העברית ובכך ביסס הבחנה דיסציפלינרית בחקר המקרא שנשענה כולה על עקרונות פילולוגיים. יתר על כן, הוא טען כי אותם פרשנים נוצרים שלא היו בקיאים כלל ברזיו של העיון היהודי, עשו בו שימוש מוטעה ומזיק. מחד, הם התייחסו לעמדותיו של רש"י כאל "המובן המילולי של היהודים" אף שרש"י לא ביסס את פירושו על חקירה דקדוקית או מדעית של הטקסט, אלא על אגדות התלמוד. מאידך, הם התעלמו לגמרי מהישגיהם של פרשנים יהודים

כדוגמת אברהם אבן עזרא, הרמב"ם והרמב"ן, אשר בניגוד לרש"י חקרו באופן דקדקני את כתבי הקודש ואת משמעותם המילולית. אך האתגר הגדול ביותר שפבלו הציב למסורת הלימוד הנוצרית, נגע לתרגום הלטיני של כתבי הקודש. בעוד שפבלו מעולם לא קרא תיגר במפורש על סמכות התרגום של ג'רום, הרי ש-250 התיקונים שהוא הציג (כפי שהם מפורטים בנספח C), לא הותירו מקום לספק כי הנוסח הלטיני היה משובש באופן יסודי, ולעיתים אף שערוריתי. פבלו המחיש כי שיבושים אלו לא פגעו רק בקליפה הדקדוקית וההיסטורית של הטקסט, אלא השפיעו גם על תכנים וסודות נשגבים אשר ניתנו במקרא העברי ואבדו לגמרי בתרגום הלטיני של הוולגטה. העיסוק של פבלו במקרא העברי לא התמקד ב"סילוף היהודי", אלא דוקא בחוסר ההבנה הנוצרי, והוא המחיש כי מיומנות ושליטה בשפה העברית הם מרכיבים הכרחיים עבור מדע התיאולוגיה, גם ברמתו הגבוה ביותר. כפי שנראה, הפרקטיקות הלשוניות הללו נתנו ביטוי לדגשים ולרגישויות שאפיינו את מסורות העיון הספרדי, וגישתו הביקורתית של פבלו כלפי התרגום הלטיני וההבראיסטים הנוצרים שקדמו לו, ניזונה מן הפולמוס האנטי-נוצרי שהתפתח בקרב חוג מכריו היהודי.

חלקו השני של הפרק דן ב"הבראיזם רבני", והוא מתמקד באופנים שבאמצעותם ביסס פבלו את סמכותן של מסורות רבניות במונחים נוצרים. מלומדים נוצרים השתמשו בספרות הרבנית למטרות פולמוס, אפולוגטיקה ופרשנות מקרא (באופן מוגבל) כבר למן המאה ה-13, אולם הם מעולם לא קיבלו את מקור הלגיטימיות או הסמכות שלה. היהדות הרבנית נחשבה לסטיה או המצאה מאוחרת שכל תכליתה היה לעוות את היסודות המקראיים של היהדות האותנטית. פבלו, אשר קרא באופן מפורש וחסר תקדים לכלול את הספרות הרבנית בעיון הנוצרי, הציג לשם כך כמה עקרונות אשר יכלו לשנות מן היסוד את מעמדה בעולם הנוצרי. ראשית, על פי פבלו, התלמוד לא היה חיבור קוהרנטי אלא אוסף מסורות, חוקים ואגדות שלוקטו מתקופות שונות. בין היתר, נכללו בו גם מסורות עתיקות ואותנטיות שקדמו לתקופתו של ישו, ולפיכך היהדות ממנה צמחה הנצרות היתה לא פחות רבנית מאשר מקראית. בעבור מלומדים יהודים מסביבתו של פבלו, היה זה כמעט מובן מאליו שראשוני הנוצרים פעלו בעולם רבני, אך בעבור מלומדים נוצרים היתה זו הנחה היסטורית פורצת דרך אשר הקנתה לספרות הרבנית מעמד חדש בפירוש הברית החדשה וחקר הכנסיה הקדומה. כפי שפבלו הדגים, מסורות רבניות יכלו לשפוך אור חדש על האירועים המכוננים בתולדות הנצרות כדוגמת הסעודה האחרונה והפסיון של ישו.

עקרון נוסף שפבלו ניסה להוכיח היה, שעצם קיומה של שרשרת מסירה רבנית, כלומר מסורת יהודית בתר-מקראית, לא עמד בסתירה ליסודות המקראיים של היהדות ואפילו עלה בקנה אחד עם ההיסטוריה של ההתגלות הנוצרית. לאורך *הנוספות וחקירת הכתבים* פבלו השווה כמה פעמים את המסורות הבתר-מקראיות

של הכנסיה לאלו של הרבנים והתייחס לשתייהן כמנגנונים שנועדו להשלים ולבאר את כתבי-הקודש ולא לחתור תחתם. יתרה מזאת, פבלו טען שחלק מהרבנים (עתיקים ומודרנים) התנבאו אודות אירועים חשובים בתולדות הגאולה האנושית. היהודים לא היו מסוגלים לתפוס את המשמעויות הכריסטולוגיות של תחזיותיהם, אבל נוצרים מיומנים שיכולים לקרוא בכתבי הרבנים (כלומר, מומרים) ימצאו בהם ערך רב. השימוש המגוון שעשה פבלו בידע רבני, פתח בפני מלומדים נוצרים נתיבים חדשים לחקר המקרא, תולדות הכנסיה ותורת הסוד היהודית. ואולם מעבר לכך היהדות הרבנית שפבלו הציג, היתה אחרת מזו שהכיר העולם הנוצרי: היא החזיקה בענפי ידע עשירים וחשובים, היא העידה במסורותיה וטקסיה על ראשית הכנסיה, והסרוב העקשני שלה לקבל את הנצרות לא נבע כלל מאמונה עיוורת באגדות התלמוד, אלא דווקא מספקנות פילוסופית וחולשת אמונה כללית.

הפרק השלישי מוקדש לשאלת ההרמוניטיקה המקראית. הן *מתוספות* והן *בחקירת הכתבים* פבלו התחייב לעסוק במובן המילולי של כתבי הקודש, אך במאה ה-15, משמעותו והגדרתו של המובן המילולי היו נתונות במחלוקת סוערת בין תיאולוגים נוצרים. בעוד שפרשנים רבים ביקשו להרחיב באופן רדיקלי את גבולותיו של המושג ולכלול בתוכו פירושים טיפולוגיים ופיגורטיביים אשר נחשבו בעבר לחלק מן המובנים הרוחניים, אחרים שאפו להצמיד את המובן המילולי לדקדוק ולהקשר ההיסטורי של הטקסט, אשר לא פעם זוהה עם "האֵת הַמְּיִתָּה" (השניה אל הקורינתים, 6: 3) של היהודים. המודל ההרמנויטי שפבלו הציע שילב באורח יוצא דופן את שתי המגמות המתחרות הללו והדגיש שגם "ההרחבה" התיאולוגית וגם החקירה הדקדוקית היו מרכיבים הכרחיים של אותו מובן מילולי. בכך פבלו ערער על ההבחנה הדואלית בין האות לבין הרוח ויצר מובן מילולי אשר לא ניתן היה להפריד בתוכו בין מסרים "רוחניים" ו"נוצרים" לבין הסיפור ההיסטורי והפרטיקולרי שהוא גולל. ככול שמודל זה הפחית את המתח בין המילולי לרוחני הוא גם גישר על הפער ההרמנויטי שהפריד בין הנצרות ליהדות. מאחר שישראל ההיסטורית והגשמית התקיימה על אותו מישור הרמנויטי של ישראל האוניברסלית והרוחנית, הרי שהן יכלו לבוא במגע זו עם זו. בהתאם לכך, נבואות והבטחות מקראיות יכלו להתייחס לישראל שהיא גם בבשר וגם ברוח, כלומר, לנוצרים ממוצא יהודי. כמו היבטים אחרים במחשבתו של פבלו, נדמה כי גם גישתו ההרמנויטית למובן המילולי, שיקפה מודלים שהכיר מפרשנות הפשט היהודית.

הפרק הרביעי והאחרון בדיסרטציה בוחן כיצד הזינו ההנחות והפרקטיקות הפרשניות של פבלו, כפי שהוצגו בפרקים הקודמים, מערך תיאולוגי-היסטורי שבו ישראל תפקדה כציר המרכזי בתולדות הכנסיה והגאולה האנושית. לשם כך, הפרק עוקב אחר פרושיו של פבלו ל"שירת האזינו" (דברים לב), למזמור תהילים

נט (אשר היה לאבן הפינה בדוקטרינת "עד האמונה" של אוגוסטינוס), ובעיקר לפרק יא של האיגרת אל הרומים, שם פאולוס דן "במיסטורין הגדול" של נפילת ותשועת ישראל. הקריאה החדשה של פבלו באיגרת אל הרומים, אשר הציגה רגישויות מחקריות וטקסטואליות שהקדימו את זמנם, הייתה למרכיב המרכזי בתפיסתו את יחסי ישראל והכנסייה.

לפי פבלו, הכנסייה הייתה מראשיתה יציר כפיה של ישראל. הקמתה על ידי תלמידיו של ישו הגשימה באופן מלא את הברית בין אלוהים לישראל ולא סימלה את החלפתה. הכנסייה הייתה למכשיר דרכו ישראל חלקה את נכסיה הרוחניים עם העמים וקרבה אותם לגאולה, כפי שהובטח לה. ואמנם, ייעודה הסופי של הכנסייה הוגדר גם הוא על פי תשועת ישראל בקץ הימים, כאשר כל היהודים ימירו את דתם.

ואולם מעמד ישראל בכנסייה לא היה רק סוגיה היסטורית או אסכטולוגית. שכן מעבר לתפקידם של היהודים "כעדי אמונה" ישראל מעולם לא הפסיקה למלא תפקיד מרכזי גם בתוך הכנסייה, באמצעות התהליך המתמשך של המרות הדת. אמנם, בתקופה שלאחר הקמת הכנסייה (ועד לאחרית הימים) רק יהודים מעטים המירו את דתם, אבל בקיאותם בכתבי הקודש, דבקותם הגדולה וזכות אבותם שהקימו את הכנסייה, הועידו להם תפקיד מפתח בהתפתחותה הרוחנית של קהילת המאמינים. מפאולוס השליח ועד לפטרוס אלפונסי ואבנר מבורגוס – מומרים יהודים השתייכו לקטגוריה מובחנת של מאמינים אשר בהגותם הייחודית העניקו בכל פעם תנופה חדשה לכנסייה והיו למגיניה. בהם התגשמה הנוכחות ההכרחית של ישראל בתוך הכנסייה, ואגב כך הם גם הוכיחו כי מידה מסויימת של פרטיקולריזם יהודי לא עמדה בניגוד לאידיאל האוניברסלי של הגאולה הנוצרית, אלא היתה לאחד מעמודי התווך שלו.

לסיכום, יצירתו התיאולוגית של פבלו דה סנטה מריה הגדירה מחדש את גבולות המרחב המשותף בין היהדות ולנצרות, וזאת מתוך מטרה להחליש מגמות דואליות שהתחזקו בתקופתו. באמצעות שורה של פרקטיקות הבראיסטיות והרמנויטיות פבלו המחיש את חיוניותם של מרכיבים יהודיים שונים להיסטוריה, לתיאולוגיה ולאסכטולוגיה הנוצרית. עמדות אלו נועדו, בנסיבות הזמן, למתן את חשדם של נוצרים ותיקים כלפי "יהדותם" של המומרים ולמשוך יהודים נוספים אל אגן הטבילה. אמנם, "דוקטרינת הקונברסיו" של פבלו לא הצליחה בסופו של דבר לבלום את המדיניות האגרסיבית כלפי מומרים ויהודים בחצי-האי האיברי, ואולם היא הותירה חותם עמוק על חקר המקרא הנוצרי ערב העת-החדשה המוקדמת.